

Fóti Miklós – Sz. Simon Éva

Kászim kethüdá, a kormányzat embere*

A hódoltsági középvezetők életpályájának rekonstruálása az oszmán archontológiai kutatások fontos célkitűzése. Segítségével mélyebb betekintést nyerhetünk a tartományi elit tevékenységébe, és hozzájárulhat annak megértéséhez is, hogyan sikerült a birodalmi struktúrát hatékonyan működtetni a meghódított magyar területeken. Egy-egy ilyen életrajz szerencsés esetben a történetírásnak a krónikaírók által fehéren hagyott foltjait is kitöltheti. Tanulmányunk főszereplője éppen azon török tisztviselők közé tartozott, akiknek a mozgalmassnak mondható pályája kimaradt a történetírók műveiből, így azt csak a defterek adatai és birtoklás-történetének követésével lehet feltárni.

Mivel az oszmán igazgatás- és birtoklástörténet számos, a karrierút elemzése során kulcsszerepet játszó kategóriájának ismerete már a kora újkorral foglalkozó szűkebb magyarországi szakmai közegben sem egyértelmű, szükséges röviden áttekinteni az alapvető fogalmakat. Az Oszmán Birodalom katonai és polgári igazgatása a beglerbégek (pasa) által vezetett tartományok (vilájet/ejâlet), azokon belül a szandzsákbégek (mírlivâ) által irányított altartományok (szandzsák/livâ) rendszerére épült. A szandzsákokat további adminisztrációs körzetekre (náhiye) osztották. A közigazgatás nevezett vezetőit szultáni kinevező okirattal (berât) helyezték pozícióba és nevüket bevezették a hivatali kinevezések naplókönyvébe (*riius defter*), amely az archontológia, így a karrierutak kutatásának is legfontosabb forrása. A szultáni tanács (divân) a birodalmat a beglerbégeknek küldött szultáni rendeletekkel kormányozta. A tartományokba kiküldött rendeletek másolatát a Portán másolati könyvekbe – a fontos ügyek deftereibe (*mühimme defterek*) – gyűjtötték. Ezek a kötetek ma a birodalom igazgatásának alapvető forrásai.

Az Oszmán Birodalom pénzügyigazgatása redisztributív jellegű volt. A kincstári jövedelmek felmérésén, azaz az egyes szandzsákok területén található települések gazdasági teljesítőképességének, várható adójának összeírásán alapult, amit az emínek végeztek. A felmérések során készült dokumentumok az ún. szandzsák-összeírások (*mufassal tahrir defterek*) voltak. A jövedelemigazgatást és a birtokgazdálkodást a timár-rendszer kapcsolta össze. A kincstár az adózó helyek befolyó jövedelméből fizette a tartományokban szolgáló könnyűlovas hadseregét (szpâhi) és a várkatonaság egy részét, továbbá a hivatalnokait, valamint a tisztségviselőket, mégpedig úgy, hogy a felmért jövedelmek alapján a településekből szolgálati

* Ez a tanulmány az NKFIH–OTKA K 132475 és 132609 számú konzorciális projektje (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [*tapu-defter*] feldolgozása – II. Magyar Nemzeti Levéltár/HUN-REN, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete) keretében valósult meg.

birtokokat (*dirlik*) alakított ki. A kisebb birtokokat, amelyek jövedelme nem érte el a 20 000 ezüst akce értéket timár-, a 20–100 000 akce közöttieket ziámet-, a 100 000-nél nagyobbakat hász-birtoknak nevezzük. A *dirlikek* birtokosait is eszerint kategorizáljuk: timáros, záim; a hászokkal pedig a szandzsákbégek, a beglerbégek és a szultán rendelkeztek. Birtokba iktatásuk minden esetben szultáni kinevező okirattal (berát) történt, a beglerbég utalványa (tezkere) alapján. Nyilvántartásukra ún. timár deftereket készítettek a tartományi defterdári hivatal hivatalnokai.

Az egyes birtokosok személye egy *dirlik* élén idővel változhatott. Ezt a változást a timár rúznámcsének nevezett birtokadományozási naplókban regisztrálták. Változhatott az egyes szolgálati birtokok területe és összetétele is, de értékük nem csökkenhetett kategóriájuk minimuma alá. Ezt a minden *dirlik* magját alkotó, kardnak (kilics) nevezett birtok/jövedelemrész garantálta, melynek értéke éppen az adott kategória minimumával volt egyenlő.¹ Az egyes *dirlikeket* a szpáhik között a kormányzat meg is oszthatta, de maguk a kilicsok oszthatatlanok voltak, így egy több részre osztott birtokhoz is csak egyetlen kilics tartozott. A javadalmak értéke szolgálati érdem alapján növelhető volt (*terakki*). A *terakki* megszerzése azonban nem mindig jelentette a jövedelem nominálértékének növekedését. Alapvetően egy jogot biztosított az emelt jövedelemösszegre, de nem garantálta a magasabb jövedelmű javadalombirtokot. A javadalombirtokosok jelentős része ezért hiánnyal (*noksan*), csupán névértéken birtokolta *dirlikjét*. Most, hogy olvasóinkat felvérteztük azokkal az alapvető ismeretekkel, amelyek egy, a török források feldolgozásán alapuló szaktanulmány követéséhez elengedhetetlenek, kezdjük el lépésről-lépésre feltárni egy átlagosnak induló, de a történések sodrában kulcsszerepet játszó oszmán tisztviselő pályafutását.

Kászim vojvoda,² a későbbi kethüdá,³ majd bég neve egy 1554. novemberi szultáni parancsban bukkan fel először, amikor a mohácsi szandzsák görögali náhijéjában birtokolt 6 100 akcsényi jövedelmet biztosító javadalmát emelésekkel (*terakki*) megnövelték. Az irat a katonai érdemeiként két korábbi eseményt nevez meg: a “szegedi veszedelem” (*Segedin muharebesi*)⁴ során tett szolgálatait 2 000 akcsés *terakkival* honorálták (1552 augusztusában), majd újabb emelést kapott a palásti csatában való részvételéért (*Ördög Matyaş savaşı*) 1553 májusában.⁵ Új birtokát az emelések beszámításával – némileg váratlan fordulattal – az anatóliai karamáni vilájetben osztották ki, Hádím Ali korábbi budai (1551–1553),

¹ A javadalombirtok meghatározott területe, vagy jövedelmének meghatározott része, amelyet nem lehetett megosztani, timár-birtok esetében 6000 (kezdő birtok esetén 3000), ziámet-birtok esetén 20 000 akce volt. Dávid–Fodor 2004: 482; Hegyi–Sz. Simon–Tuza 2023: 25–26.

² A szandzsákbég közvetlen rendelkezése alá beosztott, széles jogkörű katonai tisztviselő. Gyakran alkalmazták különféle jövedelmek beszedésére.

³ Kethüdá (elterjedt változatai még: kihája, tihája), jelentése helyettes: pasák, szandzsákbégek és számos más főtisztviselő személyes képviselőjeként intézték megbízójuk ügyeit.

⁴ Papp 2018: 202–213; Szakály 1983: 513–533; Szántó 1968: 2–31.

⁵ Ez az 1552. augusztus 9-i palásti ütközet, amelynek során Erasmus von Teuffel (a török forrásokban Ördög Mátyás) győri főkapitány serege döntő vereséget szenvedett Ali budai pasa seregétől. Dávid–Fodor 2005: 613–617, főképpen, 614, 616–617; Szántó 1977: 31–52, különösen 49–51.

ekkor már karamáni beglerbég (1553–1556) javaslatára.⁶ A beglerbég és a vojvoda talán már Szeged 1552. évi ostroma idején közvetlen kapcsolatban állt. A leírások szerint ugyanis Hádím Ali pasa a mohácsi/pécsi, simontornyai és veszprémi bégekre (és nyilvánvalóan a hozzájuk tartozó haderőre) Buda védelmét bízta, míg a hadjáratra a budai, pesti, székesfehérvári, esztergomi és hatvani várak őrségét rendelte. Noha – mint láttuk – Kászim birtokai ekkor a mohácsi szandzsákban voltak, mégis a beglerbéggel tartott Szegedre, és ezt az eddig feldolgozott források alapján a mohácsi szandzsákból rajta kívül csak egy Ali nevű záim tette, aki Kászimhoz hasonlóan a palásti csatában is kitüntette magát.⁷ Ha 1552-ben a szoros kapcsolat még csak hipotézisként vehető is fel, az 1554. évi karamáni áthelyezés már teljesen egyértelműen jelzi azt, hiszen a közvetlen szolgálattevők általában követték korábbi felettesüket új szolgálati helyükre.

1556 júniusában Hádím Ali újabb budai beglerbégi kinevezését (1556. február)⁸ követően Kászim ismét magyar területen, a mohácsi szandzsák szentlőrinci náhijében folytatta szolgálatát, ahol a korábbi jövedelménél alacsonyabb értékű, mindössze 20 721 akcsés ziámetet hoztak létre részére Csontamindszenten és környékén, Szigetvár magyar végvár előterében.⁹ Ezt a birtokot nyilvánvalóan szükségből kapta, mert két elhalálozott személy timár kilicse összevonásának eredményeként keletkezett (*ber vech-i ziámet*), azaz nem egy szabályos ziámet-kilics volt a magja. Előző állomáshelyeként a karamáni vilájetben található Bejsehri szandzsákot adják meg, azaz addig főnöke mellett szolgált. Karamánban még 34 440 akcsés birtoka volt, ezért jövedelmében a mohácsi ziámet jelentős visszalépést jelentett, ami csak átmeneti megoldásként jöhetett számításba, s az írnok a margón hozzá is fűzte a javadalom kiutalásához, hogy e birtok fejében a budai vilájetben másik ziámetre vonatkozó parancs adatott (azaz, ha lesz megüresedett, nagyobb jövedelmet biztosító birtok, akkor ziámetjét rögvest lecserelík).¹⁰

Nem Kászim volt az egyetlen, aki ekkor Ali pasa kíséretében Karamánból érkezett. Egy rüusz defterben 1556. áprilisi bejegyzésként található egy lista a következő fejléccel: „a budai beglerbégséggel megajándékozott Ali pasának Karamán vilájetjében ziámetet és timárt birtokló emberei, akiknek a budai vilájetben azonos-értékű javadalom megadása parancsoltatott.” A 34 szpáhi és zsoldos névsora, akiket Ali 1556-ban magával hozott, Kászim kethüdá nevével kezdődik, javadalmaként az

⁶ BOA MD 1. 215 (no. 1235).

⁷ Ugyanakkor a csatában vitézkedett több, a simontornyai szandzsákhoz tartozó Endréd és Tamási várában szolgáló fárisz (lovasszolgálatos) is, amely ellentmond a leíró források adatainak! Források hiányában ez a kérdés nem zárható le biztonsággal. Szántó 1968: 20; Szakály (közread.) 1986: 194; MNL AOL Oszmán összeírások gyűjteménye.

⁸ Gévay 1841: 8.

⁹ A forrásokban „Csontamindszent és egyebek” (*Çontaminçend ve gayrihi*) néven nevezett birtoktest a Szentlőrincről Szigetvárra vezető út mellett a későbbi türbe-komplexum előterében feküdt (Csontamindszent, Boldogasszonyfalva, Feketehegy, Gyűrűs, Káptalanfalva, Botyka, Zsibót, Törtjób, Keskend). A 16. században általában az alajbégek és a kethüdák számára kiosztott birtok volt. MNL AOL Oszmán összeírások gyűjteménye; Sz. Simon 2020: 3–10.

¹⁰ ÖStA Krafft 284. 345r. A pontosság kedvéért jegyezzük meg, hogy a ziámet értékének megadásánál később mindig eltérő összeg szerepel a százasok helyiértékén.

említett 34 569 akcsés jövedelmet adták meg, amihez a feljegyzés készítői hozzáfűzték, hogy berátja bemutatásával igazolta jogosultságát (*berati görüldü*).¹¹

A szükségből kiutalt ziámet lecserélésére Kászimnak nem kellett sokáig várnia: augusztusban ismét két elhalálozott személy javadalmát egyesítve, egy 31 300 akcsés ziámet-birtokot juttattak számára az esztergomi szandzsákban.¹² Ez már valódi ziámet volt, amelynek magja egy bizonyos Redzseb aga 21 000 akcsés ziámet-kilicse volt. Ehhez kapcsolták egy Hüsejzn Iszkender nevű szpáhi 10 300 akcsés határ menti hódolatlan és felmértelen helyekből álló, becsléssel meghatározott jövedelmű (*ber vech-i tahmin*) timárját.¹³ A bejegyzésben megismélték azt az azonosításához fontos kitétel, hogy Kászimot a karamániai vilájetben található Bejszheri szandzsákjából bocsátották el.¹⁴ Neve mellett mindkét ziámet-ügyletnél megjegyezték funkcióját: „Ali pasa őjelességének kethüdája” (*kethüda-i hazret-i Ali paşa*). Kászim tehát ekkor Hádím Ali pasának¹⁵ volt a jobbkeze, kethüdája, és így mellette szolgált Budán, illetve az is felmerül, hogy Szigetvár sikertelen első ostromában is részt vehetett ura mellett.

1557 tavaszán az esztergomi szandzsákba új katonai parancsnokot, alajbéget neveztek ki, a hódoltság életében meghatározó Velidszán bég fiát, az a személy pedig, akinek a birtokát átvette a bégfi, nem más, mint Kászim kethüdá.¹⁶ A defterben felsorolt birtokok egytől egyig egyeznek a Karamánból menesztett Kászim esztergomi birtokaival, tehát nem fér kétség ahhoz, hogy ugyanarról a személyről van szó. Az átadott birtok elég nagy volt ahhoz, hogy két kisebb részt (az eredetileg a ziámethez kapcsolt timárt) leválasztva belőle egyszerű szpáhioknak juttassák azokat, timárként. Az egyik timárnál még azt is hozzátették, hogy a változás a pasa kifejezett parancsára történt.¹⁷ Ez azt mutatja, hogy az 1557 februárjától karrierjét Boszniában folytató Ali távozása előtt a rúznámce defter szerint egy sor emberéről gondoskodott.¹⁸

Köztük Kászimról is: az esztergomi szandzsákból elbocsátott kethüdá 1557 februárjában jutott hozzá ahhoz a mohácsi ziámethez, amely birtoktest évtizedeken át meghatározó marad családjának az életében. Elemeivel később fiai javadalmánál találkozunk, így a birtok (Bicsérd, Szenttrinitás, Pozsonyi, Kis Iván, Bajcs, Lippó, Laskafalva, Petrőc) kulcsfontossággal bír akkor, amikor azonosítani próbáljuk a későbbi forrásainkban felbukkanó Kászimokat.¹⁹ A ziámet magja Siklóstól északra feküdt, közvetlenül a szandzsákbég birtoka mellett, a szederkényi vám pedig ettől keletre volt, a szandzsákbégnek közvetlenül alárendelt, főleg rendfenntartó feladatkörrel bíró szubasi kezén. A főtisztviselők javadalmainak

¹¹ BOA MD. 2. 60 (no 549).

¹² ÖStA Krafft 284. 356v (Kakat stb.).

¹³ Sz. Simon 2007: 1351–1406.

¹⁴ ÖStA Krafft 284. 356v.

¹⁵ Életrajzára vonatkozóan lásd Dávid 2010: 51–52; Emecen 1997: 4–5; Emecen 2019: 183–198.

¹⁶ ÖStA Krafft 284. 437r.

¹⁷ ÖStA Krafft 284. 438r és 440r.

¹⁸ 1557. február 13-án 600 000 akcsényi hásszal Boszniába neveztek ki. BOA A.RSKd 1457. 1.

¹⁹ ÖStA Krafft 284. 432r. Mohácsi szandzsák – Bicsérd stb. 31 645 akcse.

egy térségbe csoportosulása egyrészt stratégiai célokra enged következtetni, másrészt a befolyásos személyek azon törekvéseit mutatja, hogy a legjövendelműbb területeket bírassák.

Kászim és korábbi főnöke útjai ebben az évben végleg kettéváltak. Hádím Ali távozása után hamarosan (1557 decemberében) elhunyt Boszniában.²⁰ Úgy látszik, ez nem vetette vissza Kászim karrierjét, bár a mohácsi szandzsákban fekvő birtokát a következő másfél évben többször is megpróbálták elvenni tőle. Előbb Hadzsi Mehmed budai pasa (1557. február–1557. augusztus) jövedelmének hiányát akarták vele csökkenteni, amiről egy 1557. május 4-én kelt uralkodói parancs döntött.²¹ Később híres névrokona, Kászim budai beglerbég (1557. augusztus–1558. február) próbálta meg saját embereit ültetni a bicsérdi birtokra, de gyors áthelyezése miatt ez talán mégsem járhatott sikerrel, mert azt a későbbiekben is a korábbi kethüdá kezén találjuk.²²

Kászimról ezt követően néhány évig hallgatnak forrásaink,²³ majd 1560-ban bukkan fel ismét. A mohácsi szandzsákbég korábban a Portára küldött levelében tudatta, hogy

„mivel Mohács közelében a Dunán nagy szigetek vannak, amelyeken szüntelenül mozgolódik az ellenség, s ezek Budától jelentékeny távolságra vannak, az ottani kapudán [flottaparancsnok] nem képes ezeket a szigeteket ellenőrizni. Ha azonban a Porta ide katonaságot helyezne, és élükre független kapudánnak neveznék ki az elhunyt Ali pasa kethüdáját, Kászimot, aki a mohácsi szandzsákban 31 500 akcsés ziámetet birtokol, akkor nemcsak a birodalmat védené meg az ellenségtől, de még arra is kötelezettséget vállalna, hogy az esetlegesen kárt szenvedett hajóknak kárpót-lást fizessen.”²⁴

A forrásból nemcsak az derül ki, hogy kethüdánk új hivatalra, a mohácsi flotta parancsnoki címére lett esélyes, hanem az is, hogy bár három év eltelt, ziámetje lényegében ugyanannyit ér, mint korábbi mohácsi birtoka. A vállalkozó kedvű Kászim igencsak biztos lehetett a dolgában, hiszen még kezesség vállalására is kész volt arra az esetre, ha az ellenség kirabolná a törökök hajóit. Láthatóan új pozícióba szeretett volna kerülni, s előre jutni a ranglétrán.

²⁰ Emecen 2019: 196.

²¹ BOA A.RSKd 1457. 11.

²² BOA DFE RZd 11. 570. A ziámet elvben előbb egy Ahmed nevű szpáhi kezére került, majd a Kászim pasát követő, Temesvárról érkezett Hüszejn számára alakítottak ki belőle timár-birtokot. Bár ezt a tekerét maga Kászim pasa írta alá, sohasem valósulhatott meg a javadalom újraszta: ismeretlen módon, de kethüdánk megvédhette birtokjogát. Meghiúsult javadalomkiutalásokkal gyakran találkozunk forrásainkban.

²³ Feltételezhető, hogy eddig az időpontig új tisztséget nem kapott: mintegy két évvel Ali pasa halála után, 1560 januárjában még mindig „Buda beglerbége Ali vekilje [képviselője] és kethüdája Kászim” formában utaltak rá egy szultáni parancsban, amikor egy Szigetvár ostrománál fogságba esett keresztyéniért kezességet vállalt. BOA MD 3. 250 (no. 723).

²⁴ Dávid–Fodor 2005: 107. Vö. BOA MD 4. 90 (no. 928).

Az új kapudánság létrehozását, azaz a mohácsi folyószakasz fokozott védelmét a mohácsi palánk építkezései indokolták. Szigetvár eredménytelen ostroma és a dél-dunántúli török várak (Görösgal, Szentlőrinc, Sellye) felégetése, valamint azok újjáépítésének kudarca után²⁵ a keresztény csapatok portyái megsokszorozódtak a Duna bal partja és a Dráva–Száva köze irányába.²⁶ A dél-dunántúli védelem súlypontja keletebbre, részint a Duna vonalához helyeződött át. A Zomborral szemben fekvő hercegszöllősi templom megerődítésére tett kísérlet,²⁷ majd a mohácsi palánk felépítése miatt a Duna ezen szakaszán Baja és Zombor között az oszmán hatóságok balkáni katonaparasztokat telepítettek a magyar végváriak elleni védekezésül.²⁸ A jobb oldalon Mohács felépítését követően felállították a Hercegszöllős tőzsomszédságában fekvő Baranyavár palánkját. 1559. április 9-én befejezték annak a 200 katonaparasztnak az összeírását, akiknek a feladata az építkezés biztosítása lett.²⁹ Vélhetően ugyanezen okból, a folyószakasz biztosítása érdekében hagyta jóvá a szultáni tanács a mohácsi kapudánság felállítását is.

Az új folyami kapudánság megszervezése logikus folytatása volt a valamivel korábbi lépésnek, a drávai kapudánság felállításának, amely szintén a Szigetvár-hoz kötődő katonai helyzet miatt jöhetett létre. Ennek jelenleg ismert legkorábbi említése 1558-ból származik, s mivel a forrás egyúttal az új kapudán számára szükséges hajók előteremtéséről is intézkedik, gyaníthatóan a hivatalt ekkoriban hozhatták létre a szigetiek elleni védelmi rendszer egyik pilléréként.³⁰

A baranyai várak felépítése további átszervezések elindítójává vált, amelyek ekkor már nemcsak a katonai igazgatást, hanem a közigazgatási beosztást is érintették. A korábbi dunai kapudán, Mehmed³¹ vezetésével 1561-ben a mohácsi szandzsákról leválasztották a mohácsi Duna-szakasz három körzetét: a szekcsői, a mohácsi és a baranyavári palánk náhijját. A hódoltság belsejében belőlük létrejött új altartomány feladata részben megegyezett a hódoltsági peremvidék felé terjeszkedő szandzsákok feladatával: a magyar (elsősorban a szigetvári) támadásokat kellett elhárítania. Az átszervezés a mohácsi szandzsák legjövendőmezőbb, mindeddig szultáni kézben lévő területeinek (Szőlős, Vörösmart, Laskó városok) leválasztását jelentette.³² Az új szekcsői szandzsák Kászim magyarországi szolgálatának vissza-visszatérő állomása lett.

²⁵ Szakály 1987: 91, 110 (20., 82., 83. regeszta).

²⁶ A Dráva–Száva közén Moszlavina palánkjának felépítését határozták el. Hegyi 2007: I. 81; BOA MD 3. 244 (no. 699).

²⁷ Szakály 1987: 112–114 (89., 91., 93. regeszta).

²⁸ Fóti–Pánya 2022: 130–131.

²⁹ Hegyi 2007: I. 78–82.

³⁰ Fóti 2024a.

³¹ „Budun beylerbeyi mektub gönderüb kale-i mezkur müstakil sancak olub Budun kapudanı Bálı'nin oğlu Mehmede ... buyırıldı ikiyüz bin ile” („A budai beglerbég levelet küldött, miszerint a nevezett vár független szandzsák lett, [ezért] Báli fia Mehmed budai kapudánnak ... adatott kétszáz ezerrel [értsd: akcséval]”). BOA MD 4. 200 (no. 2085). Fóti 2024a.

³² Sz. Simon 2023: 62–63.

Némi kétség maradt afelől, hogy Kászim tényleg működött-e kapudánként, további szultáni parancs erről nem árulkodik. 1564-ben egy teljesen más szerepkörben találkozunk vele, amely azonban végigkíséri pályáját: Malkocs lippai bég ekkor azt jelentette a Portára, hogy a

„Mohács szandzsákjában 40 000 akcsés ziámetet birtokló Kászim, aki mostanság a mohácsi és más³³ szandzsákok összeírására kinevezett emín, [...] a nevezett szandzsákokat teljes megalégedettségre és helyes módon összeírta [...] ezért részére 5 000 akcse jövedelememelés parancsolatott meg”.³⁴

Malkocs elsőkézből ismerhette Kászim összeírói munkáját: 1564 áprilisáig Mohács bégeje volt.³⁵ Az előző katonai funkció helyett így hősünk egy pusztán adminisztratív, de igencsak fontos feladatot vállalt, a szandzsák összeírását.

A kapudáni tisztséggel ellentétben Kászim új feladatkörével kapcsolatosan több forrást is fel tudunk sorakoztatni, így a mohácsi náib (a kádi helyettese) 1564 októberében a Portára küldött jelentését, amelyet a vele kapcsolatos szultáni parancs foglalt össze:

„[...] a szekesői szandzsákban a szárazföldön és a Dunán Buda felé menő kereskedők és nem muzulmánok eleddig biztonságban voltak, senki javait és személyét nem érte kár. Mostanság a vilájetet összeíró Kászim kethüdá és Hajdar írnok azt mondta, hogy a szandzsák megszűnt, katonáit más szandzsákba helyezték át. Ezáltal zűrzavart idéztek elő a környéken, a szigetvári gaztevők mind szárazon, mind a Dunán támadni tudnak, teljes a felfordulás, képtelenség bárkinek is Mohács felé eljutni. Pécs és Szekszárd távol esik, a Mohács és Baranyavár környéki zavargást nincs erejük elhárítani. Azonban az említett tartományt ismételten összeíró Kászim a Portára jött, és azt mondta: ott nincs szükség önálló szandzsákra, helyesebb megszüntetni és szultáni hász-birtokká tenni. Ezzel a szándékkal szüntették meg, s tették összes hászait szultáni hásszá. Elrendelik [a budai beglerbég számára], hogy amikor a parancs megérkezik, az ügyet a nevezett írnnokkal beszélje meg, s ő maga is vizsgálja ki. Ha a szandzsák megszüntetése nem okoz kárt az áthaladó kereskedőknek és rájáknak, tegyen úgy, ahogy a kincstár számára a leghasznosabb, ám ha bizonyos, hogy zűrzavar támad a környéken, jelezze, hogy szerinte mi a legjobb megoldás.”³⁶

Az eset rávilágít a budai vilájet pénzügyi problémáira. A tartomány a létrehozásának pillanatától kezdve veszteséges volt. A magyarországi várak fenntartása

³³ BOA KK 75. 75v. A bejegyzés Simontornyát és Koppányt nevezi meg mint Kászim által összeírt szandzsákokat. Az adóösszegek egyezése bizonyítja, hogy a mohácsi szandzsák Kászim által elkészített összeírása azonos a koppenhágai könyvtárban őrzött kézirattal: DKBK Cod. Turc. Rot. V; vö. ÖNB Mxt 588.

³⁴ BOA KK 74. 89, 90.

³⁵ BOA KK 218. 145.

³⁶ Dávid–Fodor (szerk.) 2005: 174.

és a bennük szolgáló katonaság zsoldja a beszedhető jövedelmek mértékét messze meghaladta. 1559–1560-ban a budai vilájet bevétele 8 833 839 akcse volt, miközben a kiadások ennek többszörösére, 23 236 931 akcséra rúgtak. A hiányzó 18 200 000 akcsét Isztambulból kellett pótolni.³⁷ Amikor 1562-ben megkötötték a Habsburg–török békét, a katonai határok módosítása nélkül kínálkozott lehetőség a nem közvetlen határszélen fekvő (de továbbra is határvidéki funkciót ellátó) szandzsákok haderejének leépítésére, ezzel a költségvetési deficit csökkentésére. Kászim ezt a feladatot vállalta magára. A korábban jól jövedelmező szultáni hászbirtokok újbóli felélesztése volt a célja, ezzel a központ pénzügyi érdekeit szolgálva.

Ezt az értelmezést támasztja alá egy másik török forrásunk is, amely azt mutatja, hogy 1564-ben Kászim kethüdá defterére hivatkozva elkezdtek átsorolni egyes szekcsői, mohácsi és simontornyai szandzsákokba tartozó falvakat a szultáni hász-birtokok közé.³⁸ Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy Simontornya esetében is felmerülhetett a szandzsák megszüntetése, és csakugyan talá-lunk egy ide vonatkozó 1565. februári keltezésű szultáni parancsot:

„Parancs a mohácsi és más szandzsákokat összeíró Kászim ziámet-birtokosnak: le-velében tudatta, hogy az összeírt szandzsákok javadalmainak szétosztásához hozzá-kezdett, s felvetette a szekcsői és a simontornyai szandzsák megszüntetésének vagy megerősítésének a kérdését. A simontornyai szandzsákokat korábban nem szüntették meg, [tehát most sem fogják]. Ami a szekcsői szandzsákokat illeti: mivel jelentették, hogy a környéken szükség van szandzsákra, mert ha felszámolják, az ellenséges várak gaztevői elzárják az utakat, míg ha ott a bég, a kereskedők és a muzulmánok bizton-ságban tudnak haladni a Dunán és a szárazföldön, ezért a szandzsákokat megtartották, s megparancsolták neki, hogy ossza ki a [bég] hász-birtokait. Elrendelik, hogy az uta-sításnak megfelelően cselekedjék.”³⁹

Kászim feltehetően sokat kockáztatott azzal, hogy egy ilyen jelentős, sokak érdekeit sértő közigazgatási átalakítást kezdeményezett. Nyilván mérlegelve a helyzetet, arra számíthatott, hogy a Portán támogatásra talál a javaslat.

Figyelme – az összeírásokon kívül – minden olyan helyi ügyre kiterjedt, amely révén a Portán hasznos embernek mutathatta magát és elősegíthette karrierje felívelését. Egy rendelet szerint, amelyet „a mohácsi szandzsákban és egyéb kerületekben működő Kászim záim” jelentésére alapozva bocsátottak ki, Tolna városa érdekében intézkedett:

³⁷ Ágoston 1993: 312.

³⁸ ÖNB Mxt 588. 14, 15. Vö. Kászim kihája és Malkocs emín számvetése az újonnan hásszá tett birtokok gabona- és musttized jövedelméről (1565. február). ÖNB Mxt 590. 65–67 (téves kelte-zéssel megjelent: Velics–Kammerer [szerk.] 1886: 200–201). A szekszárdi, mohácsi, szekcsői, koppányi és simontornyai szandzsákokban fekvő hászok jövedelmei... (1565–1566). ÖNB Mxt 579. 224–227 (kiadva: Velics–Kammerer [szerk.] 1890: 332–340).

³⁹ Dávid–Fodor (szerk.) 2005: 199.

„Magas Portámra tezkerét [feljegyzést] küldöttél és jelentetted, hogy a budai vilájet alá tartozó Tolna városa azelőtt nagy város volt, de mivel útba esett, a szárazon és vizen érkezők támadásai és a sok adózás miatt a rájuk elszegényedtek benne és hasznavehető embereik más helyekre elszéledtek, ha azonban a város bírójának, úgy miként Budin [Buda] és Kuvin [Ráckeve] városok bírúinak adatott, háromezer akcse timár rendeltetnék, hogy aki a bíró lesz, annak a birtokában legyen, akkor ez a város új életre keltésének és a vilájet helyreállításának eszközlője lenne.”⁴⁰

Kászim teljesítményével a szandzsák-megszüntetés tervével okozott kisebb zavar ellenére is maximálisan elégedettek lehettek a Portán, mert a következő évben végre elérhette célját és szintet lépett a karrierje: egy rüusz defterben feljegyezték a „ziámetet birtokló Kászim kethüdá” Dukagin szandzsák (egy hegyvidéki régió Albánia északi részén) élére történő kinevezését, 1565. november 10-én. Bár alacsonynak mondható 200 000 akcsés hász-birtokot kapott,⁴¹ korábbi ziámetjével összevetve ez már egyáltalán nem mondható rossz fizetésnek. Kászim életpályáján egy olyan jelentős lépést tett, ami csak keveseknek sikerült: záimból kormányzóvá lett. Korántsem volt azonban könnyű dolga, mivel 1566-ban Dukaginban lázadás tört ki az oszmán adóztatás miatt.⁴² A rend helyreállításában részt vállaló Kászimot 1567 végén egy névtelen beadványban már azzal vádolták meg, hogy a tilalom ellenére gabonát adott el az anconai hitetleneknek.⁴³

1568 végén jócskán megemelkedett jövedelme miatt hász-birtoktestét újra összeállítják: az erre vonatkozó irat nemcsak azért érdekes, mert kiderül belőle, hogy Kászim változatlanul dukagini bég volt, hanem mert meg is nevezi azokat a szolgálatokat, amelyekért a fizetésemelés járt: „korábban a vilájet összeírásában buzgólkodott és szolgált” – amit hatalmas, 30 000 akcsés jövedelememeléssel honoráltak –, ezért hiányát az általa összeírt szandzsákok ifrázaiból (leválasztott maradvány-részek, melyek többletbevételt jelentettek a kincstár számára) pótolják.⁴⁴ Valójában egyetlen idegen szandzsákból származó részt fedezhetünk fel a birtoktestben, Iszkenderijjében (Shkodra) hat falut és egy kolostort – mindebből pedig az következik, hogy ennek az albán altartománynak az összeírója is Kászim volt. Egy szultáni parancsból aztán világosan kitűnik, hogy akárcsak a hódoltságban, itt is több albán altartomány defterének elkészítésével bízták meg: az irat szerint 1568 őszére Kászim sikeresen befejezte Dukagin, Iszkenderijje és Prizren (ma

⁴⁰ Karácson (szerk.) 1914: 48. A Karácson fordításában szereplő „külvárosi út” kitételt javítottuk Tolnára BOA KK 74. 106. alapján.

⁴¹ BOA KK 75. 90b. Kászim dukagini jelenlétére: 1568 októberében egy Szülejmán nevű szpáhi, akit a forrás Kászim bég emberének (*Süleyman merdüm-i Kasım bey*) nevez, lemondott birtokáról. Ez arra utal, hogy a talpraesett Kászim új funkciójában rögvest klientúra-építésbe foghatott. BOA DFE RZd 27. 676.

⁴² Malcolm 2015: 126. 1567-ben a Porta intette Kászimot, hogy ne kövessen el incidenseket a békeszerződés ellen. BOA MD 7. 25 (no. 78).

⁴³ BOA MD 7. 168 (no. 441).

⁴⁴ BOA DFE RZd 27. 690–692.

Koszovó) szandzsákjainak összeírását, ezt követően pedig a szultáni és bégi házok, majd a ziámet és timár-birtokok kiosztására utasították.⁴⁵

Dukagini hivatalviselése alatt Kászim újabb sikert könyvelhetett el, ezúttal az anyagi megállapodás terén. Egy úgynevezett „csiftlik módján” birtokolt javadalomelemet szerzett a mohácsi szandzsákban – éppen ott, ahová az eddig bemutatott adatok alapján nemcsak szorosán kötődött, de a szandzsák összeírójaként is működött és ebben a funkciójában eredményesen lobbizhatott a különleges birtokért. A csiftlik, alapjelentésében majorság, itt a ház-birtoknak egy olyan, több településből álló kivételezett részét jelenti, mellyel a bégek többsége nem rendelkezett. A közönséges bégi házok fő hátránya az volt, hogy állandóan cserélődtek állomáshelyeik szerint, tehát ha új szandzsák élére neveztek ki valakit, akkor elvették előző birtokát, majd új birtoktestet állítottak össze számára. De még ez a rendszer sem működött mindig olajozottan: magasabb jövedelmű kormányzók járandóságát sokszor nem tudták maradéktalanul kiadni, vagy mire a javadalmas megkapta (akár több szandzsákban szétaprózva), már egy másik szandzsákba irányították át. Ezzel szemben a szandzsákbégi csiftlik lényege az állandóság és a kiszámíthatóság volt: birtokosa azt aktuális szolgálati helyétől függetlenül birtokolta, erre utal a defterek szóhasználatában a „bárhol is birtokoljon szandzsákot” formula.⁴⁶ A bégek az ilyen csiftlikeken alakították ki birtokközpontjukat, amit továbbörökíthettek fiaikra. Utóbbi jellemzőt emeli ki a tárgyalt bejegyzés is, abban ugyanis Kászim 32 000 akcsényi csiftlik-javadalmát egyik fiára, Ibrahimra ruházta át.⁴⁷

Bár ez a defter nem adja meg a csiftliket alkotó települések nevét, de azt egy másik forrás segítségével rekonstruálhatjuk: dukagini házainak rendezésével szinte azonos dátummal megtörtént Kászim fiai javadalmainak rendezése is. Ibrahim átadta siklói timárját testvéreinek, Mehmednek,⁴⁸ melynek elemei között néhány ismerős települést fedezhetünk fel (Pozsonyi, Kis Iván, Szent Andrijás⁴⁹); Ibrahim ziámetjét pedig megnövelték, részben apja csiftlikjének elemeivel (Bicsérd, Laskafalva, Lippó).⁵⁰ Az említett birtokok 1557-ben még mind apjuk Siklóstól északra fekvő ziámetjét alkották.

Dukaginból aztán tovább vezetett Kászim útja, de nem túlságosan távolra: némileg délebbre, a részben szintén albán szandzsák, Üszküp, azaz Szkopje első embere lett, legalábbis ez derül ki egy ide kinevezett egykori alajbégnek, Alinak a tezkerejéből, aki bégünkötől vette át a szandzsákot 1569. december 12-én.⁵¹ Bár

⁴⁵ BOA MD 7. 848 (no. 2322). „Kászim mírlivá” neve szerepel az elkészült defterek kánunnáméjában, lásd Katić 2010: 641; Vö. BOA TTd 495. 5; Parlak 2018: 3; Vö. BOA TTd 499. 13.

⁴⁶ „Her kanda sancag tasarruf ederse haslarından mahsub olmak üzere” („Bárhol is birtokoljon szandzsákot házai közé számíttasson”) formulával szoktak utalni az ilyen birtokrészekre. A szandzsákbégi csiftlik hatékony kutatói eszköz az átlagos muszlim nevet viselő tisztviselők azonosítására. Néhány példát korábban bemutattunk rá: Fóti 2023a: 54–55; Fóti 2023b: 14, 16.

⁴⁷ BOA DFE RZd 27. 692.

⁴⁸ BOA RZd 25. 383.

⁴⁹ Ismeretlen okból Szentrtrinitást a defterekben olykor Szent Andrijásként rögzítették.

⁵⁰ BOA RZd 25. 384.

⁵¹ BOA DFE RZd 28. 335.

kinevezési okmánya ezúttal nem ismert, legkésőbb 1569. augusztus 20-án távozhatott, ekkor ugyanis Dukaginba Hüszejn pasa fia Musztafát nevezték ki.⁵² Az új bég éppen abból a karamániai Bejszhiből érkezik, ahol Kászimunk pályája kezdetén szolgált. Az, hogy ez csupán véletlen egybeesés-e, forrásaink segítségével nem tudtuk feltárni, mindenesetre felettébb szokatlan a bégcseré egy balkáni szandzsák és a karamániai vilájet egyik szandzsákja között.

Mint hogy az ezt követő időszakra – egészen az 1570-es évek közepéig – rendelkezünk egy kormányzói kinevezéseket tartalmazó központi listával (*tevcih defteri*), így Kászim bég karrierjét néhány évig meglehetősen pontosan tudjuk követni. A hősünkre vonatkozó legkorábbi bejegyzést a szerémi szandzsák fejléc alatt találjuk meg, és a forrás mindenben visszaigazolja az előbb említetteket: 1569. december 12-én nevezték ki a Duna és a Száva közti szandzsák élére, előző állomáshelyeként Szkopje van feltüntetve, hászai összegeként 300 000 akcse szerepel, ami egyezik azzal az 1568-as intézkedéssel, amit bemutattunk, s amelyben dukagini hiányát rendezték.⁵³ A Szerémség egy olyan belső, biztonságos szandzsáknak számított a hódoltságban, ahová mintegy jutalmul, pihentetni helyezték át a bégeket, számos itt lakó bégje is azt mutatja, hogy maguk a kormányzók körében is népszerű vidéknek számított a gazdag tartomány.

Kászim mindazonáltal új hódoltsági szandzsákjában sem dőlhetett hátra, a kormányzat továbbra is igényt tartott tapasztalatára az albán vidékek ügyeiben: 1570 februárjában az egyik korábban általa összeírt szandzsák, Prizren adóbehajtási kérdésével kapcsolatos forrásban találjuk, szerémi bégnek nevezve. Jenipazar náhijében az alattvalók vonakodtak tizedet fizetni, helyette ún. filori adót akartak (ami a privilegizált vlah katonaparaszti népesség adóneme volt), de Kászim a Portáról arra kapott utasítást, hogy filori helyett tizedfizetőként rögzítse őket a szandzsák új defterében.⁵⁴ A kormányzat tehát különböző fontos pénz- és igazgatási ügyekben alkalmazta a béget. Jutalma sem maradhatott el: bár az eddigiekből az derült ki, hogy mohácsi csiflikjéről lemondott fia javára, 1570-ben azt olvassuk, hogy a mohácsi szandzsák szétválasztásával létrejött pécsi szandzsákban ismét egy két faluból álló, ezúttal 20 000 akcsényi birtokelemet birtokolt „csiflik módjára” (*ber vech-i çiflik*) a szandzsákbégi hászokon felül.⁵⁵ Fiait, Ibrahimot és Mehmedet ugyancsak a pécsi livában találjuk, zámet-birtokosként.⁵⁶

Az albán térséghez fűződő kapcsolatai miatt nem érhet minket váratlanul, hogy a Szerémség után Kászimot 1572 májusában egy másik korábban általa összeírt szandzsákba, Iszkenderijébe nevezték ki. Utódja a Szerémségben egy

⁵² BOA MAD 563. 217.

⁵³ BOA MAD 563. 51. Érdekes, hogy a szerémi szandzsák 1569. december 13. keltezésű timár-defterében (azaz hivatalos kinevezése után egyetlen nappal) már Kászim mírlivá hászait részletezik (itt 305 000 akcse értékben jelöltek ki számára birtokokat). BOA A.DFEd 46. 6–7.

⁵⁴ BOA MD 9. 27 (no. 74).

⁵⁵ BOA TTd 480. 9 (a mikrofilmen: 4r). (Bakonya, Márok).

⁵⁶ BOA TTd 480. 11 (5r), 17 (8r). Részben ismét a Kászim 1557-es mohácsi zámetjéből megismert birtokokkal (Bicsérd, Lippó, Szent András, Pozsoni, Kis Iván, Bajcs, Laskafalva, Petre [azaz Petróc]).

Mehmed volt, aki éppen Iszkenderijjéből érkezett,⁵⁷ vagyis a két altartomány között a Porta bégcserét hajtott végre. Kászim korábban még azt a parancsot kapta, hogy a szerémi szpáhikkal Hercegovinába vonuljon, végül az albánok lázadása miatt ezen változtatva inkább Iszkenderijjébe irányították.⁵⁸ Az altartomány forrongó állapota miatt Mehmednek pedig a Porta meghagyta, hogy addig ne induljon útnak új állomáshelyére, amíg Kászim meg nem érkezik és át nem veszi a szandzsák védelmét.⁵⁹ Mindazonáltal hiába teljesített egy sor hasznos szolgálatot a kormányzat számára, úgy tűnik, Kászim jövedelme változatlan maradt (300 000 akce). Az is lehetséges azonban, hogy pécsi csiftlikjét – amit akár gyarapíthatott is – ezúttal nem vették számba; a gyakorlat ebben a tekintetben ingadozott: amikor egy kinevezésnél csak a bég hászának értékét adják meg, korántsem biztos hogy teljes jövedelméről értesülünk.⁶⁰

Kászim otthonosan érezhette magát a következő állomáshelyén is, hiszen 1574 júniusában ismét Dukaginba nevezték ki.⁶¹ Az áthelyezés érdekessége, hogy itt egy Isza bég volt az elődje, akit onnan Pécsre irányítottak. Az albán altartományok és a hódoltság közötti bégcserék láthatóan bevett gyakorlatnak számítottak a kormányzat részéről.

A hetvenes évek közepétől indul egy másik, kinevezéseket tartalmazó központi lista, amely azonban éppen 1577–1578 során hallgat Kászimról, amikor más források szerint a hódoltsági pénzügyek, illetve igazgatás megreformálásában kulcsszereplőként tért vissza: 1577-től adatokkal rendelkezünk egy Kászim nevű mohácsi (más források szóhasználatával szekcsői)⁶² bégről, aki egyúttal a budai defterdár tisztjét is betöltötte.⁶³ A tartomány pénzügyi defterdárjaként (*mal defterdari*) az ő hatáskörébe tartozott a kincstári jövedelmek felügyelete és elszámoltatása. Az, hogy pontosan mikor és milyen körülmények között tért vissza a hódoltságba, ezúttal homályban marad.

A budai vilájet pénzügyi helyzete az 1570-es évekre jellemző rövid fellendülés után – amikor a zsoldszükségletek 88%-át a helyi bevételekből tudták fedezni – az évtized végére, Szokollu Musztafa budai pasa kormányzásának utolsó éveire újra romlani kezdett. A tartomány bevételei a katonai kiadásoknak ismét csupán 77%-ára voltak elegendőek.⁶⁴ A pasa az oszmán kézben lévő végvárak katonaságának fizetését csak a temesvári vilájet egyre jelentősebb támogatásával tudta

⁵⁷ BOA MAD 563. 51; MAD 563. 216; MD 19. 17 (no. 47): Mehmedet Iszkenderijjéből a Szerémségbe küldik.

⁵⁸ BOA MD 19. 16 (no. 46).

⁵⁹ BOA MD 19. 22 (no. 61).

⁶⁰ Lásd a Dervis bég hászai körüli ellentmondást: Fóti 2023b: 10–11.

⁶¹ BOA MAD 563. 216, 217.

⁶² A Mohács-Szekcső megfeleltetésre utal az ekkoriban vezetett kinevezések deftere is, egy üresen hagyott fejezet címében: „Mohács: Szekcső néven ismét leíratott”. BOA KK 262. 20. A Szekcső fejezetnél azonban hiába kereshénk Kászim nevét: az ide bejegyzett három bég között kihagyták az 1577 és 1586 közötti időszakot. Az 1630-as években a szandzsák megnevezése „Szekcső más néven Mohács”. BOA KK 266. 37.

⁶³ BOA MD 30. 233–234 (no. 545–549); BOA MD 34. 23–24 (no. 48–49).

⁶⁴ Ágoston 1998: 368–369.

előteremteni. 1577 májusában pénzügyi vizsgálat indult a tartományban. Végrehajtója az udvar embere, Kászim mohácsi szandzsákbég lett, aki pozícióját Mehmed pasa nagyvezír ellenkezése ellenére, a válíde (a szultán édesanyja, Nurbánu) támogatásával szerezte meg.⁶⁵

Kászim arra kapott utasítást, hogy a gazdasági stabilizáció érdekében – mint korábbi szolgálati helyein is többször – vizsgálja felül a szultán magyarországi jövedelmeit. Ennek eredményeként nem csupán a korábbi prosperitás visszaállítását várták el tőle, hanem a tartomány katonaságának költségein felül további kincstári bevételeket (ennek mértékét a Habsburg adminisztráció számára írt jelentés százezer koronában adja meg).⁶⁶ Az általa vezetett felülvizsgálat sértette a budai pasa, a határvidéki bégek és a katonaság egzisztenciális érdekeit. Musztafa pasa budai beglerbég lemondással fenyegetőzött. Ferhád füleki szandzsákbég Kászim megvesztegetésével is megpróbálkozott. A Portán már a helyi katonaság lázadásától tartottak.⁶⁷

A források legrészletesebben a nyugat-dunántúli szigetvári szandzsákbán történeteket tárgyalják. A terület bégje a hódoltságban „nevelkedett” Szári (szőke, másik ragadványnevén Potur, azaz boszniai) Ali volt, aki előbb a mohácsi/szekcsői szandzsákbán, majd Koppányban, Füleken és Szolnokon irányította a polgári és katonai igazgatást.⁶⁸ Az őt személyesen is ismerő Pecsevi jellemzése szerint:

„Szakadatlanul a hitetlenek országában való portyázás volt a szenvedélye. A végeken a háborúskodás színterén fekvő falvakat többnyire behódoltatta, néhány várat és palánkát pedig váratlanul megrohant és mivel a béke idején azokat el nem foglalhatta, tehát felgyújtotta és felégette.”⁶⁹

Az irányítása alatt álló szigetvári livá nyugati határkerületének, a kanizsai náhijének a határait mintegy 70 km-rel tolta be a Magyar Királyságba. Az itt fekvő helyek azonban nem kerültek bele a szandzsákösszeírásokba, hanem a bég saját használatba vette őket, illetve hozzácsapta jövedelmüket emberei javadalmához – ezt az eljárást már 1575 áprilisától kezdve bizonyítják a timár rúznámcsce defterek.⁷⁰ Szári Ali feltehetőleg 1576-ban jelezte a Portának, hogy igényt tartana 120 frissen meghódoltatott település jövedelmére – azaz kísérletet tett hász-birtokainak hivatalos bővítésére is. Ezt a listát nem ismerjük, ahogy sajnos azt a jegyzéket

⁶⁵ ÖStA HHStA Türkei I. Karton 36. Konv. 1. fol. 95r.

⁶⁶ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 35. Konv. 2. fol. 115r, 148r.

⁶⁷ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 35. Konv. 2. fol. 115r, 148v; Kt. 36. Konv. 1. fol. 95r.

⁶⁸ BOA KK 220. 173; BOA MAD 563; Fóti 2024b: 145–164.

⁶⁹ Karácson (szerk.) 1916: 82–83.

⁷⁰ BOA DFE RZd 42. 494–521. Két timár defter elkészítése között a javadalombirtokok birtoikosának személyében vagy a birtok összetételében történt változásokat a napról napra, folyamatosan vezetett timár rúznámcsékban tartották nyilván. 1575 áprilisától megfigyelhető, hogy a szigetvári szandzsákhhoz tartozó, javadalomemelésre érdemesített szpáhik jövedelmei között megszorodnak a becsléssel meghatározott adójú, határszéli települések, melyek korábban még nem szerepeltek a szandzsákösszeírásban. Sz. Simon 2014: 175.

sem, amelyet a bég 1577. szeptember 13-án juttatott el a szultáni udvarhoz, és amely a szigetiek friss adóztatásait tartalmazta, 180 falut feltüntetve.⁷¹ Ebben nemcsak saját igényei, hanem olyan települések is szerepeltek, amelyeket a kincstár számára ajánlott hasznosításra. Az bizonyos, hogy ezt a kibővített listát Ali nem önszántából, hanem Kászimnak a jövedelemfeltáró vizsgálatai hatására küldte fel a Portára. 1577. szeptember 27-én (tehát két héttel később) Szokollu Musztafa budai beglerbég tudósította unokabátyját, Mehmed pasa nagyvezírt, hogy Kászim mohácsi bég, fődefterdár, Berzencéből a határvidéki helyeket magába foglaló szandzsákot szeretne szervezni (de szóba került ekkor még Babócsa, Kanizsa és a Muraköz is).⁷² A bég és a szpáhik által korábban saját zsebre adóztatott településeket Kászim tehát azonnal a kincstár felügyelete alá igyekezett vonni úgy, hogy a frissen behódoltatott területekből új közigazgatási egység felállításának tervével állt elő.

Kászim tevékenysége nemcsak a helyi szinten, hanem a diplomáciában is nagy vihart kavart. Az egyre sűrűsödő portyákra, hódoltatásokra, rabszedésre és nyílt békebontásra hivatkozva ugyanis a császáriak ugyanebben az időben visszatartották a szultán számára küldendő ajándékot.⁷³ Szokollu Mehmed pasa nagyvezírnek a Habsburg panaszokra megfogalmazott válaszervei nemcsak a kialakult helyzetre, hanem a török területszerzés rafinált módszereire is kiválóan rávilágítanak: „A falvak Budához tartoznak, az ottani pasa könyvébe vannak beírva. Az ottani falvak lakói szabadon jöttek a török végvárakhoz. Meghódoltak, védelmet és oltalmat kértek tőlünk.”⁷⁴ A kijelentés szerint a 180 zalai falu behódolása után azonnal bevezetésre került a budai defterbe, ami oszmán szempontból teljesen legitimé tette az adószedést. David Ungnad portai követ tudósításából viszont az is kiderül, hogy a könyveknek a Habsburg fél által javasolt revíziójától a nagyvezír elzárkózott.⁷⁵ Szokollu Mehmed utalása Halil bég defterére, a budai tartomány hírhedt és hivatkozási alappá vált első összeírására ugyanis csupán blöff volt, hiszen a falvak részletes összeírása (*mufással tahrir defteri*) ekkor még nem készült el, csak a javadalombirtokok élén álló szpáhik cserélődését rögzítő rúznámcsékba vezették be azokat, mint egy-egy jól sikerült katonai vállalkozásért járó jutalmat.

Musztafa pasa 1577. novemberben csaua (küldötte) által megismételte a Portán szeptemberi panaszát, és itt már egyértelműen Kászimot tette felelőssé az ajándék elmaradásáért. A Portán tartózkodó Stephan Gerlach naplójában a vádaskodás rögzítése mellett annak valódi okát is elárulta:

„Mivel azonban Kászim bég, a magyarországi számtartó, császáruk [II. Rudolf, I. Rudolffként magyar király] néhány faluját kirabolta, a császár az ajándékot

⁷¹ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 35. Konv. 3. fol. 187; Gerlach 1986: 212. Hasonló listára találunk példát máshol is: ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 39. Konv. 2. fol. 115–117.

⁷² ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 35. Konv. 3. fol. 232v, 233v; Kt. 36. Konv. 1. fol. 94v.

⁷³ Gerlach 1986: 223.

⁷⁴ Gerlach 1986: 233.

⁷⁵ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 35. Konv. 3. fol. 187v.

visszatartotta, míg a keletkezett kárt ismét nem teszik jóvá. Ezért küldte a budai pasa a CSAUST Mehmed pasához jelentéstételre. Ezt azonban nem a béke szeretetéből vagy császárunk javára tette, hanem a számtartó iránti irigységből, akit szívesen kibillentene helyéről, mivel az körmére néz, és császára [III. Murád] hasznát keresi.”⁷⁶

A kialakult helyzetért – ahogy fent láthattuk – valójában nem Kászim, hanem a Szokollukkal szimpatizáló, szintén boszniai származású Szári Ali bég volt felelős. Gerlach magyarázata szerint „a budai pasa csak azért hibáztatja Kászim bégét, mert ellensége. Szívesen látná, ha leváltanák.”⁷⁷ A részlet a hódoltatás mechanizmusain kívül bepillantást enged az oszmán legfelső elit hatalmi harciba is. Kászim, ekkor már mint Nurbánu válide és annak fia, III. Murád szultán érdekköréhez tartozó tisztviselő, szemben állt a magyar hódoltságban gyökeret vert, annak kiépítésében tevékenyen részt vett régi hatalmi ellittel, melynek élén már bő egy évtizede a Szokollu klán állt. A III. Murád baráti köréhez tartozó oldal magját ekkor a pénzügyek legfelsőbb irányítója, Üvejsz (a későbbi budai beglerbég), illetve Semszi Ahmed pasa, korábbi ruméliai és anatóliai beglerbég jelentették. Források hiányában nehéz eldönteni, hogy Kászim tevékenységének mozgatórugója egy általa hagyományosan képviselt lojalitás, nyereségvágy, vagy a helyi hatalmasokkal szembeni régről fakadó ellenszenv volt. Nem tudjuk azt sem, mikor kapcsolódott az új szultán érdekkörébe.

1578 szeptemberében a Porta eltávolította az intézkedések útjában álló Szokollu Musztafa budai pasát,⁷⁸ helyét az említett Kara Üvejsz pasával (1578–1580) töltötték be.⁷⁹ A szigetvári szandzsák élén is új emberre volt szükség. 1579 júliusában Szári Ali már Klissza kormányzója volt,⁸⁰ helyére utóbbi altartomány bégjét, Ibrahimot szánták, aki azonban új állomáshelyére való utazása során Pozsegában meghalt.

Szári Ali bég leváltása szinte pontosan egybeesik a Kászim bég által kezdeményezett berzencei szandzsák megvalósulásának idejével. A portai jelentések és a szultáni parancsokat tartalmazó mühimme defterek egybehangzó tanúsága szerint 1579 júniusának közepén egy Haszán nevű kethüdá lett a részben királysági területekre kiterjedő közigazgatási egység, a berzencei szandzsák bégje.⁸¹

⁷⁶ Gerlach 1986: 223.

⁷⁷ Gerlach 1986: 224.

⁷⁸ Takáts 1927: 116–118.

⁷⁹ Kara Üvejsz III. Murád régi bizalmas embere volt. Trónraléptekor a szultán Maniszából hozta magával és kinevezte defterdarrá. Életrajzára és magyarországi működésére Fodor 2002: 209–254; Hegyi 2012: 187–217. Üvejsz házaira: ÖNB Mxt 600. 58–59.

⁸⁰ BOA A.RSKd 1462. 3. „Korábbi szigetvári bég”-nek nevezi az irat. Az adatot Szári Ali életrajzána írásakor még nem ismertem, a Klissza és Szigetvár közötti bégcserére más iratok segítségével következtettem. Fóti 2024b: 151–152.

⁸¹ ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 39. Konv. 2. fol. 95r; BOA MD 36. 283 (no. 746). A berzencei szandzsák felállításának terve nem volt teljesen újkeletű. Szigetvár sikertelen ostroma előtt, 1555 végén, az akkor a területen működő görögali szandzsák szétválasztásával már megpróbálták új határszandzsákot létrehozni Szigetvár háta mögött, babócsai szandzsák elnevezéssel. Ennek első bégje Báli pasa fia Ahmed volt. 1579-ben a szigetvári szandzsák kettéválasztásával

A szigetvári szandzsák kettéválasztásával létrejött új livá azonban eddigi ismereteink szerint csak néhány hónapig állhatott fenn, az sem kizárt, hogy csupán névlegesen.⁸² Mindeközben Szigetváron egy Musztafa nevű személy rövid kormányzása következett.⁸³ Őt követően – a berzencei szandzsák-kísérelt eltűnésével szinte egy időben –, 1580. január 7-én a ziámet-birtokosok közül hirtelen felemelkedett Haszán kethüdá került Szigetvár élére (1580. január–1581. február). A pécsi záim és a berzencei szandzsák első „bégje” valószínűleg egy és ugyanaz a személy.⁸⁴ Üvejsz hú embereként egyik első intézkedése volt sikkasztás miatt feljelentést tenni elődje, Szári Ali ellen, akit a szultán a budai beglerbég elé idéztetett.⁸⁵ Haszánnak új állomáshelyén azt a munkát kellett elvégeznie, ami a berzencei bég feladata is lett volna: a félig hódolt területen olyan adóprést alkalmazni, amely már nemcsak a hódoltató katonaság, a szpáhik és az őket irányító bég, hanem az államkincstár számára is hasznot hoz.⁸⁶

Közben Kászim defterdári tevékenysége ellen is megsokasodtak a panaszok: a vádak szerint egy adóbérlet kiadásáért három órát fogadott el, a feladatot mégsem az őt megvesztegető személynek adta, mohácsi emberei pedig az örökös nélkül elhunytak kincstárát illető vagyont sikkasztották el.⁸⁷ Sőt, még a fogolyötöd-adó (*pencik*) jogellenes szedését is felhozták ellene,⁸⁸ ami éppen a szandzsákbégek, mindenekelőtt Szári Ali elleni legfőbb vádpont volt. Akár igazak voltak a megfogalmazott vádak, akár a befekettítésén dolgozó érdekcsoport állt a háttérben, 1578 tavaszától Kászimot már volt defterdárnak nevezik az iratok, tehát elmozdítása részben sikerrel járt. Mégsem számított bukott embernek,

újra a nyugati határterületek önálló szandzsákká alakítása volt a cél, amivel tulajdonképpen az 1550-es évek közepének célkitűzéseit támasztották fel. A szandzsák teljes neve később: „Bobofcsa és Berzence és Seges(d) és Söçin”. RZd 78. 476. Sz. Simon 2024.

⁸² A portai követek jelentéseiben található utolsó említése 1580. március 6. Ekkor az Una folyó mentén 1579 végén létrehozott másik új közigazgatási egységgel – a Krupa és a környező várakról elnevezett szandzsákkal – említik együtt, melynek élére Zrínyi Miklós hajdani apródját, később kapudzsibasit, Carazowith Idrisz ágát nevezték ki, aki nem zárható ki, hogy azonos Pápa későbbi beglerbégjével. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 41. Konv. 2. fol. 21r; Kt. 42. Konv. 1. fol. 8r. A területen lezajlott török portyákra: Simoniti 1980: 87–99; Gömöry 1885: 173–174. A krupai szandzsákra és Idrisz kinevezésére: BOA KK 262. 267.

⁸³ Ő korábban szintén Klissza bégje volt (1576. március 24-től), majd Pécsre került (1577 novemberében), ahol 1579 szeptemberéig kormányzott. BOA KK 262. 8; BOA A.RSKd 1461. 177; ÖNB Mxt 597 (számozatlan). Feltehetően mázulként Pécsen tartózkodott, s amikor a Szigetvárra kiszemelt Ibrahim bég váratlanul meghalt, rövid időre átvette az altartományt. Hafizović cáfolta azt az elterjedt nézetet, miszerint Lala Musztafa pasával lenne azonos. Hafizović 2016: 99–109.

⁸⁴ ÖNB Mxt 597. fol. 160. Szigetvári kinevezését követően korábbi ziámetjét fiai kapták meg, s tezkeréjükben apjukat következetesen Haszán kethüdának nevezték, vagyis úgy, ahogy a berzencei béget.

⁸⁵ Fodor 2020: 89–90; MD 39. 133 (no. 309–310).

⁸⁶ Hasonló törekvések voltak a hódoltság peremvidék egyéb szakaszain is. A hatvani szandzsákban például Üvejsz a már korábban is adózó települések terheinek emelésével és a birtoktestek újrendezésével akarta hasznosítani az elsikkasztott jövedelmeket. Erre vonatkozóan részletesen: Hegyi 2012: 187–217.

⁸⁷ BOA MD 34. 23–24 (no. 48–49).

⁸⁸ BOA MD 34. 44 (no. 92).

hiszen szandzsákját megtarthatta: 1578 szeptemberében még mindig szekcsői bégeként találkozunk vele.⁸⁹ Utódja, Kaja bég, csak 1579. november 10-én kapta meg kinevezését, a defter bejegyzése szerint egyenesen Kászimtól vette át a szandzsákokat (*an tahvil-i Kasım bey mir-i sabık*),⁹⁰ ez azonban némileg pontatlan: a folyamatos támadások keresztüzében álló volt defterdárt már valamivel korábban leválthatták és áthelyezték Szegedre, mivel az 1579. szeptember 23-án hitelesített pécsi szandzsákösszeírásban szegedi bégeként hivatkoztak rá (Pogán falu „Kászim szegedi mírlivá csiftlikje”).⁹¹ Hozzáfűzhetjük, hogy 1570-ben szintén Pogánnál jegyezték be Kászim csiftlikjét, mely szőlőből, kertből, malomból, rétből és egy halászhelyből állt és egy Dijanes pap nevű hitetlené volt korábban.⁹²

E defter további lényeges információkkal is szolgál: Bicsérd faluhoz szintén Kászim csiftlikjét írták be, márpedig ezzel a településsel már 1557-ben találkoztunk birtokteste kezdő, azaz névadó településeként.⁹³ Az adatok alapján most már nem férhet kétség ahhoz, hogy mindvégig ugyanazon Kászim sorsát követtük. 1581 júniusában Kászim fehérvári vagyonösszeíróként szerepel egy iratban, azelőtt szegedi bégeként.⁹⁴ A pénzügyigazgatási feladat csak ideiglenesen szakíthatta meg a Duna–Tisza közi szandzsákban élvezett mandátumát, mivel 1582 októberében Kászim szegedi bég fiának, Mehmednek a ziámetjét részletezik a pécsi szandzsákban, 30 000 akcse értékben.⁹⁵ A bégfiának a birtoktest egy része nem felelt meg, ezért az új összeírásnál azt másra cserélte. Érdemei közt „az összeírásnál tett szolgálatra” utalnak – nyilván apja mellett serénykedhetett –, így érthető, hogy többlettel kapta meg az óhajtott birtokot. Most is a birtoktest néhány eleme szolgáltat bizonyítékot arra, hogy a szegedi bég azonos az egykori kethüdával: Kis Iván, Laskafalva, Bajcs és Pozsonyi birtokrészek már a korábbiakban is előkerültek a Kászimra vonatkozó iratokban. A bég legkésőbb 1583. január 2-ig tölthette be a szegedi kormányzói tisztséget, amikor az udvar Kara Ali fehérvári szandzsákbéget az ellene felhozott panaszok miatt átmenetileg Szegedre helyezte.⁹⁶

Kászim további pályafutását már nem tudjuk biztosan nyomon követni. Hiába említenek egy Kászimot az albániai Avlonja bégeként 1583-ban,⁹⁷ csak találgatni lehet, ő azonos-e a mi bégünkkel. Főhősünk mindenesetre 1584-ben még élt, hiszen a szekcsői szandzsák fejadó-defterében mint birtokost említették meg.⁹⁸ 1586. december 2-án a szintén albániai Ilbaszán első emberének, Kászim

⁸⁹ BOA MD 35. 262 (no. 664).

⁹⁰ ÖNB Mxt 597 (490-es kép).

⁹¹ BOA TTd 585. 28. Ezen kívül Kőrös falunál is Kászim csiftlikjét találjuk. Uo. 61.

⁹² BOA TTd 1012. 16. Kászim és fiainak birtokai kapcsán Sudár Balázs kiemelte, hogy hárman együtt a legtekintélyesebb pécsi személyek közé tartozhattak. Sudár–Varga J.–Varga 2019: 64, 129.

⁹³ BOA TTd 585. 17. Fia, Ibrahim réjteit szintén Bicsérdén írták össze. BOA TTd 585. 16, 17. Ibrahim csiftlikje: Göröcsöny városánál. BOA TTd 585. 30.

⁹⁴ Karácson (szerk.) 1914: 112.

⁹⁵ BOA MAD 15283. 130.

⁹⁶ Fóti 2023a: 360, 2023b: 17.

⁹⁷ BOA RZd 92. 325. Kászim az irat szerint egy szpáhiját a reváni (jereváni) hadjáraton való szolgálatért terjesztette fel fizetésemelésre.

⁹⁸ Velics–Kammerer (szerk.) 1890: 607.

bégnek a menesztését rögzítették a központi listán, és éppen egy hódoltsági béget, a pécsi Gazanfert hozták helyére.⁹⁹ Az a tény, hogy mindkét altartomány albániai (ma Vlora, illetve Elbasan néven ismertek), joggal kelti fel gyanúnkát, nem főhősünk kormányzói karrierjének folytatását látjuk-e. Ilbaszán és Pécs között azonban 1586 végén egész biztosan nem volt bégcseré (a pécsi bégeket ismerjük), így el kell fogadnunk, hogy Kászim kethüdá, kapudán, bég és defterdár sorsának további alakulását – már ha utóbbi személy tényleg azonos vele – idáig tudtuk feltárni.

* * *

A Kászimra és fiaira vonatkozó adatok segítségével egy olyan főtisztviselő tevékenységét tudtuk feltérképezni, aki a közigazgatás szakértőjeként – olykor átalakítójaként – és a pénzügyek revizoraként különböző politikai érdekcsoportok összetűzésének fókuszában állt, s talán ezzel magyarázható, hogy éppen pályája csúcán következetesen kimaradt a neve a szandzsákbégi kinevezéseket tartalmazó központi listáról (Mohács/Szekcső–Szeged). Különböző forrástípusok segítségével mégis ki lehetett egészíteni adatsorunkat, és így néhány évtizeden keresztül megjeleníthetővé tehattük egy hódoltsági középvezető karrierjét. Tanulmányunk keretein túlmutat, de a jövő történésze számára izgalmas feladatot jelenthet Kászim utódai sorsának további követése, és így egy lehetséges dinasztia képének felvázolása. Fiai, Ibrahim és Mehmed ugyanis 1592-ben portai csausokként még mindig pécsi birtokosok voltak – és mondani sem kell, hogy ezúttal is a bicsérdi birtoktest elemei teszik kétségen felül állóvá, hogy Kászim fiairól van szó.¹⁰⁰

⁹⁹ BOA KK 262. 6.

¹⁰⁰BOA TTd 652. 2, 6.

FÜGGELÉK

Kászim hivatalviselésének főbb adatai

<i>tisztsége</i>	<i>szolgálati helye</i>	<i>időpontja</i>	<i>forrás</i>	<i>Jövedelme (akcsében)</i>
vojvoda	Mohács	1554 novemberéig	BOA MD 1. 1235	6100
kethüdá	Karamán, Bejsehri szandzsák	1556 júniusa előtt	ÖStA Krafft 284. 345r	34 440
kethüdá	Mohács	1556. június–	ÖStA Krafft 284. 345r	20 721
kethüdá	Esztergom	1556. augusztus– 1557. február	ÖStA Krafft 284. 356v, 437r	31 300
kethüdá	Mohács	1557. február–	ÖStA Krafft 284. 432r	31 645
kapudán	Mohács	1560. június 29.	BOA MD 3. 432	31 500
emín	Mohács	1564. július 13.	BOA KK 74. 89.	40 000
szandzsákbég	Dukagin	1565. november 10– 1569. augusztus 20.	BOA KK 75. 90 BOA DFE RZd 28. 736	200 000
szandzsákbég (hiányának csökkentése)	Dukagin	1568 vége	BOA DFE RZd 27. 690	300 000
szandzsákbég	Szkopje	–1569. december 12.	BOA DFE RZd 28. 335	
szandzsákbég	Szerém	1569. december 12.–	BOA MAD 563. 51	300 000
szandzsákbég	Iszkenderijje	1572. május 18.–	BOA MAD 563. 216	300 000
szandzsákbég	Dukagin	1574. június 29.–	BOA MAD 563. 217	–
szandzsákbég	Mohács (= Szekcső)	1577. május– 1579. szeptember	BOA MD 30. 233–234	
defterdár	budai vilájet	1577. május– 1578. március	BOA MD 30. 233–234 MD 34. 23–24	
szandzsákbég	Szeged	1579. szeptember–	BOA TTd 585. 28	
vagyonösszeíró	Fehérvár	1581. június	Karácson adata*	
szandzsákbég	Szeged	1582. októberi adat	BOA MAD 15283. 130	
szandzsákbég	Avlonja	1583. végi felterjesztés	BOA RZd 92. 325	
szandzsákbég	Ilbaszán	–1586. december 2.	BOA KK 262. 6	

* Karácson Imre adata a Topkapi Szeráj Levéltárának meg nem nevezett forrásából származik, ezért nem tudtuk ellenőrizni az eredetiben, hogy mit fordíthatott vagyonösszeíróként. Csakúgy, mint 1564-ben, valószínűleg emín lehetett.

FORRÁSOK

- Det Kongelige Bibliothek, København (DKBK)
Cod. Turc. Rot.
- Österreichische Nationalbibliothek, Wien (ÖNB)
Codices Mixti (Mxt).
- Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)
Krafft 284.
Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Türkei I.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)
Bab-i Asafi, Defterhane-i Amire defterleri (A.DFEd).
Bab-i Asafi, Ruus Kalemi defterleri (A.RSKd).
Kamil Kepeci (KK).
Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD).
Mühimme Defterleri (MD).
Tapu-Tahrir defterleri (TTd).
Timar–Zeamet Ruznamçe Defterleri (DFE RZd).
- Magyar Nemzeti Levéltár, Adatbázisok online (MNL AOL), Oszmán összeírások gyűjteménye, <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/oszman>.
- Dávid Géza – Fodor Pál (szerk.) 2005: *„Az ország ügye mindenek előtt való”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. Budapest.
- Fodor Pál 2020: *Turbék. Szulejmán Szultán szigetvári Türbevárosa a 16–17. századi oszmán-török forrásokban*. (Szigetvár-könyvek 1.) Budapest.
- Gerlach, Stephan 1986: Az idősebb Stephan Gerlach naplója... In: Fenyvesi László (szerk.) – Kovács József László (ford.): *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Budapest, 93–258.
- Karácson Imre (szerk.) 1914: *Török–magyar oklevéltár 1533–1789*. Budapest.
- Karácson Imre (szerk.) 1916: *Török–magyarkori történelmi emlékek V. Török történetírók. III. 1566–1659*. Budapest.
- Katić, Tatjana 2010: *Opširni popis Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*. Beograd.
- Parlak, Arife Göknur 2018: *499 Numaralı Tahrir Defterine Göre Dukakin*. (Yüksek lisans tezi.) Adiyaman Üniversitesi, Adiyaman.
- Velics Antal – Kammerer Ernő (szerk.) 1886: *Magyarországi török kincstári defterek 1. 1540–1639*. Budapest.
- Velics Antal – Kammerer Ernő (szerk.) 1890: *Magyarországi török kincstári defterek 2. 1540–1639*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ágoston Gábor 1993: A magyarországi török végvárak fenntartásának és ellátásának néhány kérdése. In: Petercsák Tivadar – Szabó Jolán (szerk.): *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*. (Studia Agriensia 14.) Eger, 311–334.
- Ágoston Gábor 1998: A hódítás ára. *Hadtörténelmi Közlemények* (111.) 2. 351–381.
- Dávid Géza 1993: Szigetvár 16. századi bégjei. In: Szita László (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján (1989)*. Pécs, 159–161.
- Dávid Géza – Fodor Pál 2004: Az oszmán timár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények* (117.) 2. 481–509.
- Dávid Géza 2010: Hadım Ali Paşa. *Encyclopedia of Islam*. Three. Leiden, 51–52.
- Emecen, Feridun M. 1997: Hadım Ali Paşa. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15. İstanbul, 4–5.
- Emecen, Feridun M. 2019: The Demise of the Pasha: Some Remarks on the Death of Hadım Ali Pasha, Governor-general of Buda. In: Fodor, Pál – Kovács, Nándor E. – Péri, Benedek (eds.): *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on his Seventieth Birthday*. Budapest, 183–198.
- Fodor Pál 2002: Üvejsz pasa hagyatéka. Pénzügypolitika, vagyonek Kobzás és az oszmán hatalmi elit a 16. század végén. *Történelmi Szemle* (44.) 209–254.
- Fóti Miklós 2023a: Ali szegedi szandzsákbég személyének azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* (65.) 353–366.
- Fóti Miklós 2023b: Szeged 16. századi szandzsákbégjei. *Aetas* (38.) 4. 5–29. <https://doi.org/10.14232/aetas.2023.4.5-29>
- Fóti Miklós 2024a: A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században. *Történelmi Szemle* (66.) 2. (megjelenés alatt)
- Fóti Miklós 2024b: Két végvidék szolgálatában: Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje. *Századok* (158.) 1. 145–164.
- Fóti Miklós – Pánya István 2022: *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban*. Budapest.
- Gévay Antal 1841: *A budai pasák*. Bécs.
- Gömöry, Gustav 1885: Türkennoth und das Grenzwesen in Ungarn und Croatien während sieben „Friedensjahren“ von 1575 bis 1582. *Mitteilungen des k. k. Kriegs-Archivs* ([10.] 1) 155–178.
- Hafizović, Fazilera 2016: Lala Mustafa-paşa – kliški sandžakbeg i vakif džamije u Livnu? *Prilozi za orijentalnu filologiju* (66.) 99–109.
- Hegyí Klára 2007: *A török hódoltság várjai és várkatonasága*. 1. köt. Budapest.
- Hegyí Klára 2012: Adatok Szokollu Musztafa pasa és Kara Üvejsz budai pasák konszolidációs kísérletéhez. *Történelmi Szemle* (54.) 187–217.
- Hegyí Klára – Sz. Simon Éva – Tuza Csilla 2023: Adóztatás és földbirtoklás a 16. századi Magyarországon. In: Kis József – Kovács Eleonóra – Ö. Kovács József – Németh István (szerk.): *Földügyi és hagyatéki szabályozás. Társadalmi gyakorlat Magyarországon a 16–20. században*. Budapest, 11–38.
- Malcolm, Noel 2015: *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-century Mediterranean World*. Oxford.

- Papp Sándor 2018: A szegedi veszedelem 1552-ben és Ali budai beglerbég jelentése. In: Papp Sándor – Kordé Zoltán – Tóth Sándor László (szerk.): *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Szeged, 202–213.
- Simoniti, Vasko 1980: Prispjevki k poznavanju turških vpadov od leta 1576 do začetka gradnje Karlovca leta 1579. *Zgodovinski časopis* (34.) 1–2. 87–99.
- Sudár Balázs – Varga J. János – Varga Szabolcs 2019: *Pécs története III. A hódoltság korában (1543–1686)*. Budapest–Pécs.
- Sz. Simon Éva 2007: Névlegesen birtokolt szandzsákbégi házok a 16. századi oszmán terjeszkedés szolgálatában. *Századok* (141.) 1351–1406.
- Sz. Simon Éva 2014: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Budapest.
- Sz. Simon Éva 2020: Egy oszmán szolgálati birtok metamorfózisa. *Catastrum* (7). 4. 3–10.
- Sz. Simon Éva 2023: A koppányi szandzsák 16. századi területének kistérségi vizsgálata az adóterhek és a népesedés relációjában. In: Demeter Gábor – Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Területi egyenlőtlenség – intézményi változás. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022*. Budapest, 53–84.
- Sz. Simon Éva 2024: Egy határvidéki szandzsák születése – Szigetvár. Az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépülésének logikája a szigetvári szandzsák birtokadományozásainak példáján keresztül. *Történelmi Szemle* (megjelenés alatt).
- Szakály Ferenc 1983: Kísérlet Szeged visszafoglalására. In: Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története – 1. A kezdetektől 1686-ig*. Szeged, 513–533.
- Szakály Ferenc (közread.) 1986: *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548–1552)*. Budapest.
- Szakály Ferenc 1987: Egy végvári kapitány hétköznapjai. (Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival 1556–1561). In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 18*. Kaposvár, 45–126.
- Szalay Ágoston 1861: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560*. Pest.
- Szántó Imre 1968: Az 1552. évi szegedi hadjárat. *Acta Historica* (29.) 2–31.
- Szántó Imre 1977: Ali budai pasa hadjárata 1552 nyarán a Hont–Nógrád megyei várak ellen. *Történelmi Szemle* (20.) 31–52.
- Takáts Sándor 1927: Vezír Szokolli Musztafa basa. In: *Rajzok a török világból. IV. A török hódoltság korából*. Budapest, 85–120.